

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Ana Filipović

Hipnoza skozi psihoanalizo

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Ana Filipović

Mentorica:izr. prof. dr. Karmen Šterk

Hipnoza skozi psihoanalizo

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

Hipnoza skozi psihoanalizo

Diplomska naloga se osredotoča na vprašanje metode hipnoze v psihoanalitičnem diskurzu. Po obravnavi zgodovine hipnotične tehnike se odpira temeljno vprašanje uporabe hipnoze v delu Breuerja in Freuda ter njen pomen za vznik psihoanalize. Pri tem izstopajo vprašanja, ki so neposredno povezana z zdravljenjem – koncept transferja, nezavednega, subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve, analitikove in analizantove vednosti, narcizma, analitične procedure in zlasti vprašanja histerije oziroma histeričnega analizanta, kot tistega, kar je v samem izvoru psihoanalize kot *praxis* in njene *theorie*. Po opustitvi hipnoze v namene zdravljenja se psihoanaliza obrne h konceptualizaciji govornice, pri čemer sta izključena imaginarni vidik ter pozicija gospodarja kot pozicija moči. Psihoanalitična tehnika se od tu dalje izrazito razlikuje od pristopov, ki pristajajo na uporabo sugestije, s Freudovo zastavitvijo, Lacanovo vrnitvijo k Freudu in svojo individualizacijo analitičnih konceptov, pa odpira možnosti za subjekt, za njegovo kreacijo, invencijo in novo subjektivacijo. Diplomska naloga ob tem izpostavi vprašanja aktualnega družbeno-kulturnega diskurza, preko katerega se vršijo modusi subjektivacije, medtem ko psihoanalitična orientacija, kot orientacija realnega, subjekta vodi do padca predpostavke vednosti Drugega, s čimer omogoči izhod iz ujetništva bolečine njegovega simptoma.

Ključne besede: *hipnoza, psihoanaliza, narcizem, transfer, zgodovina.*

Hypnosis through psychoanalysis

The thesis focuses on the question of hypnotic method in a psychoanalytic discourse. After examining the history of hypnosis we open the basic question about Breuer's and Freud's use of hypnosis as well as its importance for the emergence of psychoanalysis. Here the major concepts related to the analytic treatment are exposed – the concept of transference, unconscious, subject supposed to know, knowledge of an analyst and analysand, narcissism, analytical procedure and mostly the questions of hysteria or hysterical analysand as a nucleus of the emergence of psychoanalysis as *praxis* and *theoria*. After abandoning hypnosis as a means of treatment, psychoanalysis becomes a talking cure, excluding the register of imaginary and the position of the master alias the position of power. Psychoanalytic technique establishes the major difference between approaches that still use the method of suggestion and the approaches of Freud, Lacan's return to Freud and his individualisation of the analytic concepts. Here the new possibilities for the subject, his or her creation, invention and new subjectivation are opened. Paralelly the thesis exposes the question of the current social and cultural discourse through which the modes of subjectivation are made. Contrary to that psychoanalysis takes the orientation of the real that leads the subject to the fall of belief in a knowledge of the Other and consequently provides the exit from the pain of his or her symptom.

Keywords: *hypnosis, psychoanalysis, narcissism, transference, history.*

KAZALO

1 UVOD	5
2 K PREDZGODOVINI PSIHOANALIZE	9
<i>2.1 Skrivnost mesmerizma</i>	9
<i>2.2 Misterij hipnoze</i>	10
<i>2.3 Od katarzične metode k psihoanalizi</i>	13
<i>2.4 Spet k Freudu</i>	16
3 LJUBEZEN SKOZI PSIHOANALIZO	20
<i>3.1 Narcizem</i>	23
<i>3.2 Vednost in transfer</i>	25
<i>3.3 Subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve</i>	31
4 SKLEP	34
5 LITERATURA	35

1 UVOD

Brez imena Freud ni rojstva psihoanalize. Psihoanaliza je povezana s subjektivnostjo in že v izhodišču izhaja iz nezavednega, Freud kot ustanovitelj diskurzivnosti pa jo izumlja v prvi osebi ednine. To ne pomeni, da odločitev o nezavednem ni teoretska, torej nekaj kar izhaja iz izvajanja klinike. Vendar pa je vprašanje njenega začetka obenem povezano tudi s Freudovimi lastnimi sanjami, spodrseljaji in vici.¹ V tem smislu je psihoanaliza simptom njenega nosilca, simptom nelagodja v kulturi, simptom nečesa »kar ne deluje« (Lacan 2006b, 10). Temu je sedemdeset let kasneje pritrnil tudi Lacan (2007, 154), ko je v *Seminarju XXIII* zapisal, da je nemara psihoanaliza tudi njegov simptom. Za psihoanalitično doktrino je bilo zato vselej pomembno tudi vprašanje znanosti kot nečesa, kar ne zadeva zgolj enega. Kar pa zadeva predzgodovino, pa je za predmet našega raziskovanja pomembno to, kar se v Freudovem zanimanju za obrobne fenomene – ki dotlej niso bili podvrženi obravnavi, ne znanstveni, ne katerikoli drugi – kaže kot čista vedoželjnost, ki ga je gnala k invenciji psihoanalize.

Tako je Freud leta 1900 v pismu Fliessu zaupal: »nisem nič drugega kakor konkvistador« (Masson 1985, 398). Objekt psihoanalize, ta *terra incognita*, pa ni bila le simptom Freuda kot Enega, pač pa je v stoletju od svojega nastanka postala temeljna metoda zdravljenja simptomov, ki nimajo organske podlage. Ob koncu življenja je v svoji uradni avtobiografiji Freud (2013, 71) sicer zapisal, da sta njegova življenjska usoda in zgodovina psihoanalize tesno prepleteni. Toda problem »osebnega« je za psihoanalizo »resen pojmovni, epistemološki in hkrati praktični problem«, saj je »govoriti osebno – govoriti tako, kot običajno govorimo v avtobiografiji – napačno osebno« (Bahovec 2007, 52–53). Če je problem avtobiografije v psihoanalizi v tem, da ne pove vsega ali pove preveč, kar privede do vprašanja: »Kdo sploh govori?«, je nezavedno vselej že na delu. Ono govori.

¹ *Interpretacija sanj* [1899/1900], *Psihopatologija vsakdanjega življenja* [1901], *Vic in njegov odnos do nezavednega* [1905].

Smoter tega besedila je tako v postavitvi hipnoze kot koncepta, ob čemer se bo nakazala še možnost analize nekaterih sorodnih struktur. Med drugim pa gre tudi za poskus potežitve lastne radovednosti v kombinaciji z vprašanji družbeno-kulturnega sistema, znotraj katerega pa je hipnozo moč misliti skozi tematizacijo psihoanalitičnih konceptov, kot sta transfer in subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve.

Rojstvo psihoanalize je izrazito povezano z uporabo hipnotične tehnike. Ko se je Freud v zgodnjem obdobju ukvarjal s hipnozo, je ta sprva obetala, vendar: v vlogi hipnotizerja se ni dobro znašel. Izkazalo se je, da tehnika ni bila primerna za vsakogar, morebiten uspeh pa le kratkotrajen oziroma nepredvidljiv. Kljub temu pa ga je uganka hipnoze v praksi zaposlovala skoraj deset let.² Ta slepa pega, zaslepljenost z lastnim nezavednim, je sestavni del vsakega hipnotičnega razmerja. Zato Freud (2007, 303) pravi, »da je na hipnozi nekaj naravnost grozljivega«, *das Unheimliche*,³ »značaj grozljivega pa nakazuje nekaj starega in dobro znanega, kar je zapadlo potlačitvi«. Nekega dne, ko mu je pacientka nenadoma planila v objem, je spoznal gospostvo izza hipnotične tehnike. Od tod se je preusmeril k metodi prostih asociacij,⁴ vendar hipnozi je ostal hvaležen, saj je pojasnila prikrito igro moči. V svoji tehniki je opustil hipnozo zato, da je ponovno odkril sugestijo v obliki transferja (Freud 1977, 417; 2005a, 140; 2013, 27). Kar se je v tistem času vendarle izkazalo za nekoliko obetavnejše orodje v analitični proceduri. Vendar pa je vprašanje razmerja med sugestijo in analitično intervencijo še dolgo ostalo zelo pomembno vprašanje.⁵ Navkljub analitični opustitvi hipnotične tehnike kot sugestije.

² Freud je hipnozo uporabljal v letih 1887–1896 (Breuer in Freud 2003, 147).

³ Edgar Allan Poe (1935), mojster grozljivega, v kratki zgodbi *Slučaj Valdemar* [1845] obravnava primer umirajočega, ki z močjo mesmerizma suspendira samo smrt. Mnogi so verjeli v resničnost te zgodbe, s katero se je Poe le pošalil iz tega, čemur danes pravimo hipnoza, v njegovem času pa je bilo razširjeno v obliki mesmerizma in spiritizma (Poe Museum 2014).

⁴ Proste asociacije pravzaprav niso »proste« oziroma »svobodne«, determinirane so namreč s strani nezavednega (Freud 2013, 40). Načelo psihičnega determinizma oziroma kavzalnosti je ena izmed osnovnih postavk Freudove psihoanalize, ki jo je Lacan problematiziral z vpeljavo registra realnega. Realno deluje onkraj vzrokov, vzbuja tesnobo, zaradi katere so svobodne asociacije za analizanta nekaj »najnesvobodnejšega«.

⁵ Freud (2005a, 328–329) se denimo v tekstu *Končna in neskončna analiza* sprašuje, ali ni psihoanaliza zato nemara podobna učinkovanju rentgenskih žarkov, če z njimi ravnamo neprevidno, saj to pomeni, da je meja med analitičnimi intervencijami in sugestijami lahko zelo tanka.

Freudovo obdobje ukvarjanja s hipnozo je do zastavljene teme relevantno v smislu zgoraj omenjene problematike »osebnega«. Zato bo uvodoma potreben kratek pregled Freudove biografije v navezavi na predzgodovino psihoanalize, vendar ne na način, »da bi psihoanalizirali Freuda,« kot pravi Mannoni (1986, 24), saj se je »za to zadolžil sam«. Pač pa zato, da bi skozi ovinek, na primeru njegovega življenja, poskušali razbrati smer k invenciji, s katero se po silovitosti dognanja uvršča h Koperniku in Darwinu – k trem revolucijam, ki so zadale udarec človeškemu narcizmu (Freud 1977, 273–274; Bahovec 2007, 102).⁶ Psihoanaliza vsekakor rani narcizem, saj se kot procedura odvija ob kastraciji.⁷ Ko Freud z vpeljavo narcizma pri razlagi izhaja iz antičnega mita o Narcisu, ki se zaljubi v zrcalno podobo na vodni gladini, pokaže, kako se ljubezen do sebe, od ljubezni do drugih, razlikuje le po objektu in ne po njuni naravi (Gay 2006, 339–342).

Lacan se k Freudu vrne preko zrcalnega stadija, s konceptom imaginarnega, v mediju pogleda, ki ima svoji hipnotičnosti tudi mračno stran. Ta namreč navdaja z grozo, ki objekt fiksira v pasivnosti (Dolar 1994, 79). Ljubezen je z Lacanom model prevare, ki ima možnost, da v diskurzu uspe, da se »sprevrne v resnico« (Lacan 1980b, 177),⁸ v pravo ljubezen. Tako Freud kot Lacan sta transfer sicer obravnavala kot ljubezen, ki se v ničemer ne razlikuje od »navadne« ljubezni.⁹ Subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve,¹⁰ ki ga Lacan postavi v jedro transferja, je predpostavka subjekta, kot razcepljenega oziroma želečega (§). Ta subjekt je vselej v razmerju do označevalca, in ne do realnosti,¹¹

⁶ »Tretjič in na najbolj občutljivem mestu pa bo prizadela človeško samoveličje današnja psihološka znanost, ki hoče jazu dokazati, da ni niti gospodar v lastni hiši, pač pa se mora zadovoljiti z bornimi sporočili o tem, kar se nezavedno dogaja v njegovem duševnem življenju« (Freud 1977, 274). Temu sicer danes nasprotujejo številni nasprotniki psihoanalize in zagovorniki kognitivnih nevroznanosti, ki tendirajo k temu, da bi izpodrinili koncept nezavednega v prid delovanja možganov.

⁷ Je morda tudi to razlog za njen dolgoletni neobstoje v Sloveniji? Freud je v korespondenci s tržaškim analitikom Weissom razpravljal o neanalizabilnem Slovencu, kar v Žižkovi analizi nakazuje na prevlado »materinskega nadjaza« med Slovenci (Žižek 2010, 45–47).

⁸ Resnica vznikne iz pomote (Lacan 1991, 261).

⁹ Edina razlika med transferno in »navadno« ljubeznijo je v tem, da »navadna« ljubezen največkrat ostane neanalizirana (Freud 2005a, 154).

¹⁰ *Le sujet supposé savoir*; »subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve«, skrajšano SsS.

¹¹ Realno vs. realnost: Lacan (1993, 50) realnost razume kot grimaso realnega. Realnega ni mogoče asimilirati, nastopa v obliki travme (Lacan 1980b, 75). »Realno je tisto, kar ne deluje« (Lacan 2006b, 8). Realnost pa je na strani fantazme. Gl. op. 12.

ki je fantazmatska,¹² torej konstruirana v simbolno-imaginarnih koordinatah. Lacan poudari, da k realnosti pristopamo z aparati užitka, kar pomeni, da gre pri realnosti za konstruiranje smisla, ki kreatorju prinese neki užitek. Zato je temeljna prevara subjekta želje, da je v fantazmo ujet na račun sploščene perspektive, nerazločnega »madeža« na sliki, v sami formi te »anamorfične prikazni« v polju njegovega videnja (Lacan 1980b). Začetek analize razkrije »zagato« pogleda *folie à deux*,¹³ v kateri uzremo tisto nekaj manj,¹⁴ ki v odsotnosti spremlja sleherni subjekt podrejen označevalcu, kulturi. V paraleli z ustrojem subjekta skozi Ojdipov kompleks, kot rojstnim mestom nezavednega, je Freud v *Totem in tabuju* Ime-Očeta mitologiziral skozi uboj Praočeta, s čimer je postavil vizijo ustroja človeške družbe in religije, zato da bi rekonstruiral točko rojstva te simbolne Funkcije.¹⁵ Freudova ojdipizacija nezavednega, ki se posluži Imena-Očeta in Lacanov odmik, s katerim se ga psihoanaliza otrese, je natanko razlika med njima, torej premestitev od simbolnega na realno, od mesta k luknji (Lacan 2007, 158),¹⁶ od Drugega k Enemu, od subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve k izoblikovanju singularnega užitka subjekta. Je tista vednost »tam zunaj«,¹⁷ ki zadeva subjekt in njegovo singularnost.

Tem zastavkom in vprašanjem bomo sledili tekom diplomske naloge, z namenom prikaza pomena hipnoze in predstavitve psihoanalize oziroma njene procedure.

¹² Freud je slednje ugotovil, ko je svojo teorijo zapeljevanja nadomestil s teorijo infantilne seksualnosti (Gay 2006, 95–96). Lacanov obrazec nevrotične fantazme je $S \diamond a$, zaprečen subjekt v relaciji z objektom želje.

¹³ Iz fr. »blodnjavost v dvoje«; pomeni pojav istih blodenj pri dveh bolnikih in je termin iz psihiatrične stroke, ki sta ga ob koncu 19. stol. vpeljala Lasègue in Falret, kot oznako za »brezpogojno povezanost partnerjev« v izrazito aktivno-pasivnem razmerju, kjer ob odsotnosti drugih vplivov pride do prenosa blodenj »s psihotične na dotlej zdravo osebo« oziroma »identifikacijo podrejenega z nadrejenim« (Resman 1996, 383–388; Žižek 2006, 20). Pri več osebah govorimo o *folie à trois* oziroma »blodnjavosti v troje«, vse do tega, čemur pravimo množična psihoza. Po psihiatričnih diagnostičnih kriterijih se uvršča med inducirane psihoze (Resman 1996, 384–392), v psihoanalizi pa bi ustrezala razmerju popolne ljubezenske predaje oziroma hipnotični sugestiji v direktni ali indirektni obliki (Freud 2007, 292–304).

¹⁴ Luknja v strukturi, ki jo Lacan zapiše z matemom A – ni Drugega, tj. luknja v simbolnem.

¹⁵ »Padec v diskurz Drugega se zgodi na podlagi – tj. pod predpostavko – likvidacije Drugega Drugega, ki pa samega tega Drugega šele vzpostavi. Freud to trdi na točki, ko uboj Praočeta in temu ustrezno rojstvo Očeta kot simbolne Funkcije, torej kot Imena-Očeta, naveže na religiozni status Boga« (Tomšič 2010, 108).

¹⁶ Za obširnejšo obravnavo teme v slovenskem jeziku gl. Tomšič 2010.

¹⁷ Moto serije *Dosjeji X*, »The truth is out there«, ponazarja paradoks, da je »nezavedno zunaj«, na površini (Žižek 2003, 9). To je kar najbolj očitno pri paranoiku, saj se »tisto, kar je bilo notranje odpravljeno, vrača od zunaj« (Freud 2005b, 363). V teorijah zarote deluje mehanizem projekcije.

2 K PREDZGODOVINI PSIHOANALIZE

Ena izmed asociacij na besedo psihoanaliza je dandanes gotovo podoba znamenite Freudove zofe, ki jo malodane vsak pozna iz popularne kulture. Ta ikonični kos pohištva je kot darilo ene izmed pacientk dobil za časa intenzivnega ukvarjanja s hipnozo.¹⁸ Danes pa velja za simbol Freudove tehnike, na kateri počiva koncept nezavednega, kot poslednji preostanek izvirnega hipnotičnega postopka. Psihoanalitični ceremonial, s pacientom na zofi in analitikom izven njegovega vidnega polja, Freud utemeljuje z več razlogi: ne samo, da pri delu sam ni prenesel ure strmenja vanj, ampak predvsem z namenom preprečitve neopaznega mešanja transferja, ki bi sicer z analitikovo obrazno mimiko motile ali vplivale na tok pacientovih asociacij. Pacient se na ta način lažje naravna na dejavnost, ne da bi svojo pozornost še dodatno odvrčal s prebiranjem analitikove telesne govornice.¹⁹ Smoter takšne postavitve je predvsem v tem, da se prepusti prostor besedi, namesto podobi. Kar pa je sicer ustrezno le za subjekt, ki nima psihotične strukture, zato je ob vstopu v analizo potrebno opraviti preliminarne pogovore, ob katerih analitik ugotovi, ali je ta primeren za psihoanalitično obravnavo na kavču (Freud 2005a, 117–128).²⁰

2.1 Skrivnost mesmerizma

»Veliko Mesmerjevo odkritje je namreč sam Mesmer.«
(Miller 1981, 313)

Začnimo s poglavjem, ki spada k zgodovini t. i. terapevtske hipnoze. Franz Anton Mesmer je leta 1775 na Dunaju odkril nevidno tekočino »magnetnih tokov«, ki jo je

¹⁸ Freudu ga je okoli 1890. leta podarila hvaležna pacientka, madame Benvenisti (Gay 2006, 103).

¹⁹ Miller (2016) v svojem delu *Govorim zidovom* (prim. Lacan 2011) ravno v ta namen izpostavi Lacanovo dodatno konceptualizacijo analitičnega postopka, ki zgovorno priča o tem, da analizant ne govori analitiku, temveč zidovom, kjer se njegov glas, kot odmev vrača.

²⁰ Konotacija v zvezi s kavčem je za nekatere subjekte neznosna, prav zato je »ležati na postelji« nevzdržno (Miller 2006).

poimenoval »živalski magnetizem«. Sam je imel skrivnostne tekočine na pretek, uporabljal pa jo je za zdravljenje vseh vrst težav, kar mu je kmalu prineslo slavo pa tudi dvomljiv uspeh (Pintar in Lynn 2008, 14).

Za Mesmerja je bilo njegovo »odkritje« nedoumljivo; skrivnost, v katero je tudi sam verjel, ga je povzdignila v vlogo subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve (Miller 1981, 312–314). Toda popularnost, ki jo je užival med ljudstvom, je bila v znanstvenih krogih zasmehovana. Mesmer je poniknil v zasebnost, duh mesmerizma pa je živel. Marquis de Puységur, eden od Mesmerjevih učencev, je v prakso mesmerizma vpeljal nov stil. Za razliko od Mesmerja, je Puységur stavil na psihološko, namesto na fiziološko vez (Pintar in Lynn 2008, 23–25).

Praksa mesmerizma se je ob začetku 19. stoletja razcepila na one, ki so verjeli v »tekočino« ter tiste druge, ki so bili prepričani v »živalskost«, tj. njeno psihološko plat. Poslednja je tudi prevladala in uveljavilo se je mišljenje, da je vse skupaj le plod sugestije. Zanimanje za to novost se je obnovilo tudi na znanstvenem področju, predvsem v medicini. James Braid, škotski kirurg, je dokončno ovrigel domnevo o skrivnostni tekočini, ki naj bi jo mesmerist posedoval. Leta 1842 je objavil izsledke lastnih raziskav, kmalu za tem pa je že vpeljal novo terminologijo, ki se je uveljavila tudi v splošni rabi. Braid je mesmerizem odslej povezoval s »fluidnostjo«, medtem ko je za prakso, ki jo je zagovarjal sam, uporabljal termin »hipnotizem« (Pintar in Lynn 2008, 31–45).

2.2 Misterij hipnoze

»Tout est dans la suggestion.«²¹
(Bernheim v Breuer in Freud 2002, 135)

Metoda hipnoze je bila torej prisotna že stoletja pred Freudom. Freud torej ni njen izumitelj tako kot je nesporni izumitelj psihoanalize. Toda od kod njuna povezava?

²¹ Freud se je pri obravnavi pacientke s katarzičnim postopkom in težavah s hipnotično rabo sugestije prepovedi, kot je opisano v primeru Emmy von N., spomnil besed svojega učitelja Bernheima: »sugestija je vse« (Breuer in Freud 2002, 135), čemur je že nekaj let prej Delboeuf dodal: »*Comme quoi il n'y a pas d'hypnotisme*«; »ker je tako, hipnotizem ne obstaja« (prav tam). Bernheim je v kliničnih eksperimentih s hipnozo dokazal, da je njen učinek placebo (Pintar in Lynn 2008, 81).

Freudova fascinacija s hipnozo se je pričela že v študentskih letih, ko se je udeležil predstave magnetizerja Hansena in se prepričal o resničnosti tega fenomena. Med študijem medicine je delal v laboratoriju Ernsta Brückeja, kjer je spoznal uglednega dunajskega zdravnika, Josefa Breuerja, od katerega je slišal za njegovo zdravljenje neke histeričarke, ki bo v zgodovini psihoanalize zapisana kot »primer Anne O.« (Freud 2013, 7–17).

Po zaključku študija in pridobitvi docenture za nevropatologijo je med letoma 1885–1886 odpotoval v Pariz, na kliniko Salpêtrière, da bi nadalje študiral pri Charcotu, čigar slovita torkova predavanja so bila nekakšne »gledališke predstave« s histeričarkami. Histerični *grand mal* pa ni samo prestopil meje bolnišnic, ampak je v tistem času postal splošen kulturni fenomen,²² ki je dopolnjeval zgodovino klinike, na način, s katerim je povezan diskurz medicinskega pogleda in vprašanje klasifikacij na podlagi opazovanj (Bahovec 2007, 87–89; Freud 2013, 10). Freud je bil očaran nad obravnavo, pri kateri je Charcot »povzročal in odpravljajl simptome z besedami, vendar to ni bila magija, saj je pokazal, da se histerični pojavi podrejajo določenim zakonom« (Mannoni 1986, 30).²³ Po vrnitvi na Dunaj je o opazovanjih poročal zdravniškemu združenju. Naposled so ga zavrnili in mu onemogočili raziskovalno delo.²⁴ Toda še istega leta je odprl zasebno nevrološko ordinacijo, kjer je pri zdravljenju živčnih bolnikov prakticiral elektroterapijo in hipnozo. V tem času je še iskal nevrološko terapijo in hipnoza je kazala rezultate (Mannoni 1986, 33–34; Freud 2013, 12–13).

²² Iz konteksta popularne kulture ob prehodu v 20. stol. navajamo nekatere uspešnice, kot je znamenita plesalka Jane Avril iz Moulin Rougea, z literarnega področja pa George du Maurier s prodajno uspešnico *Trilby*, Henrik Ibsen kot sinonim za histerijo in Oscar Wilde s *Salomo* (Pintar in Lynn 2008, 1; Bahovec 2007, 87).

²³ Charcot je menil, da je hipnotično stanje možno vzbuditi le pri histerikih, hipnozo pa je definiral kot umetno proizvedeno bolezensko stanje – nevrozo – bolezen z organskimi elementi, ki jo karakterizirajo tri značilne etape t. i. *grand hypnotisme*: kataleptična, letargična in faza somnambulizma (Gay 2006, 51; Pintar in Lynn 2008, 78–80). Za psihologijo nevroz se Charcot ni zanimal (Freud 2013, 11). Freud pa je že za samo psihoanalizo pogosto verjel, da jo je možno izvajati le v primeru nevrotičnih in ne psihotičnih pacientov. V analizi pa so ravno nevrotični bolniki najmanj dovzetni za hipnozo (Freud 2005a, 31).

²⁴ Nasprotovanje francoskim pogledom na histerijo se je nanašalo na klinična opazovanja, iz katerih je Charcot, za razliko od vnaprej danih fizioloških teorij oziroma v nasprotju z uveljavljenimi idejami, izpeljeval nevrološke predpostavke, predvsem pa na obstoj moške histerije ter umetno sprožanje simptomov s pomočjo hipnotične sugestije. Charcot je na pomisleke odgovarjal: »*la théorie, c'est bon, mais ça n'empêche pas d'exister*«; »teorija je v redu, vendar to ne izključuje obstoja«, kar je Freud posvojil za maksimo pri lastnem delu (Mannoni 1986, 30; Gay 2006, 49–51; Freud 2013, 11–13).

Delo s hipnozo je bilo privlačno in ugled čudodelca laskav, piše Freud (2013, 14).²⁵ Vendar kljub začetnemu uspehu mu je povzročala dve težavi, in sicer nemožnost njene uporabe na vseh bolnikih ter nezadostno globino hipnotičnega stanja. Da bi dovršil svojo tehniko, je leta 1889 odpotoval v Nancy, k Libébeaultu in Bernheimu, ki sta hipnozo obravnavala kot zgolj delo sugestije, kar je v nasprotju s pariško šolo pomenilo, da je vsakdo dovzeten za njene učinke. V vmesnem času je Freud iz francoščine prevedel še dela Chacota in Bernheima in ponovno obudil zanimanje za Breuerjev primer. Toda šele po obisku Nancyja je pričeval hipnozo razumeti v povezavi s psihološkimi zakoni, ki vladajo življenju večine subjektov (Gay 2006, 51–52; Freud 2013).

Freud se je vse bolj posvečal Breuerjevemu postopku, ki je temeljil na tem, da je pacientko privedel do globoke hipnoze, v stanje somnambulizma, in jo spodbudil k pripovedovanju o težavah. Ta pa je pod hipnozo sama odkrila izvor in razlago simptomov, o katerih v budnem stanju sicer ni vedela ničesar (Mannoni 1986, 34). Presenetljivo je bilo predvsem to, da so simptomi izginili, ko je o njih pripovedovala, s čimer je simptom končno dobil smisel, ki ustreza ostankom oziroma reminiscencam afektivnih stanj. To metodo, katere cilj je bil odreagiranje ukleščenega afekta, kamor se veže spomin na dogodek, ki je bil pacientki sicer v budnosti nedostopen, je Breuer poimenoval »katarzična«. Freud jo je posvojil in enako poskušal ravnati v tudi v lastni praksi. Iz preučevanja hysterije sta na Freudovo vztrajno prigovarjanje z Breuerjem objavila *Preliminarni prikaz: o psihičnem mehanizmu histeričnih pojavov* (1893), kjer sta podala izsledke dela s pomočjo katarzične metode in spoznanja o nastanku histeričnih simptomov, kateremu sta dve leti kasneje dodala še posamezne študije primerov, ki so zbrani v *Študijah o hysteriji* (Breuer in Freud 2002).

Če je Freud sprva hipnozo še uporabljal na konvencionalen način, za posredovanje sugestivnih prepovedi, pa je z Breuerjevim pristopom poskušal izvedeti več o nastanku simptoma, kar se je nenazadnje izkazalo za učinkovitejše od monotonega ponavljanja sugestivnih prepovedi (Freud 2013, 17). Ta drugačna raba hipnoze je v *Študijah* predstavljena s spoznanjem tega, kar je izpovedala že Anna O. In kaj je boljši dokaz za

²⁵ Temu je zelo kmalu navdušeno sledila kulturna produkcija, npr. film (Fritz Lang – *Dr. Mabuse: der Spieler*) in slikarstvo (Pierre Aristide André Brouillet – *Une leçon clinique à la Salpêtrière*).

obstoj nezavednega kot hipnoza oziroma Bernheimovi hipnotični eksperimenti ter učinki post-hipnotične sugestije, ki so pokazali na ločeno stanje zavesti? Toda kakšne razsežnosti je dobilo dognanje, da se v duševnem življenju pacientov skrivajo nezavedni psihični procesi? To bo prikazano v nadaljevanju. Spomnimo, da je Freud pacienta odrešil pogleda s tem, da ga je polegel na kavč in mu prisluhnil. Zakaj? S kakšnim namenom? Zato, da bi vzpostavil možnost, da bi ga preko besede, govornice, odrešil bolečine simptoma, ki je vezan na imaginarno oziroma na neki smisel.

Lahko bi torej rekli, da primerjava Charcota in Freuda v vlogi subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve, v razmerju s histeričarko, ustreza razmerju med pogledom in glasom. Bahovec v spremni besedi k *Študijam* piše: »Medtem ko se je Charcot histeriji približal s pomočjo razkazovanja, izpostavljanja pogledu in brezštevilnih fotografskih serij, na katerih je bilo mogoče videti histeričarke v različnih obdobjih in fazah bolezni, ji je Freud prisluhnil, v neposrednem stiku med analitikom in histeričarko« (Breuer in Freud 2002, 377–378). S tem Freud poseže v konfiguracijo dolge zgodovine medicinskega pogleda in pokaže, da je onkraj dispozitiva oblasti »videti in vedeti« vsa aktivnost na strani histeričarke (Bahovec 2007, 90) in nenazadnje na strani vsakega analizanta. V strukturnem smislu je ta premik zaznamovan s tem, kar Lacan (2008) opisuje kot premik od diskurza gospodarja k diskurzu analitika, pri čemer je gospostvo hrbtina stran psihoanalize – zato pa je edini subjekt v analizi analizant.

2.3 Od katarzične metode k psihoanalizi

»Histerik v največji meri boleha prav za reminiscencami.«
(Breuer in Freud 2002, 41)

Kot je razvidno iz posameznih primerov v *Študijah*, so k razvoju psihoanalitične tehnike gotovo svoj delež prispevale težave povezane s pacientovo dovzetnostjo za hipnozo.²⁶ Freud je bil pri tem vprašanju samokritik. Neuspehe je pripisoval lastnim zmogljivostim in priznaval je, da v umetnosti hipnotiziranja ni blestel. Glavno sredstvo

²⁶ Do težav s hipnotiziranjem Emmy von N. je prišlo zaradi transferja, zaradi katerega je bila pacientka že »hipnotizirana«, Freud je šele kasneje spoznal, da ni »hipnoze hipnoze« (Tomšič 2010, 225).

katarzične metode, s katerim je pacienta pripravil k spominjanju, je pogosto izzvalo odpor in načelo potrebno zaupanje. Zato se je nemalo težavam, s katerimi se je srečeval pri delu s histeriki, skušal izogniti s tehniko »pritiskanja roke« na čelo, ki je prevzel od Bernheima. Spomnil se je, da so njegovi eksperimenti pričali, kako so spomini le na videz pozabljeni in jih je mogoče obuditi z lažjim prigovarjanjem in posebnimi prijemi v t. i. stanju »koncentracije«. Z odpovedjo somnambulizmu se je še naprej posvečal odpravi simptoma tako, da se je ukvarjal z zgodovino njegovega nastanka in vzroki, ki so povzročali odpor, s čimer je dobil vpogled v motive njihove »pozabe«, ki je bila »pogosto namerna in želena; a je vedno le na videz uspešna« (Breuer in Freud 2002, 147). S tem je prvič predpostavil obstoj ločene zavesti ter njene izključitve iz asociativne obdelave, ki skozi konverzijo psihičnega v telesno rezultira v nastanku histeričnega simptoma, kot obramba pred neprijetnimi predstavami.²⁷ S postopnim odstranjevanjem patogenega psihičnega materiala je prišel do postopka,²⁸ iz katerega je kasneje razvil metodo, ki jo je Freud, v njemu ljubih arheoloških analogijah, primerjal z izkopavanjem zasutega mesta.²⁹ Odpor, ki se je zoperstavljal odreagiranju afektov, je ustrezal energiji neprijetne predstave, s katero je bila izrinjena iz asociacij (Breuer in Freud 2002).

Medtem ko se Breuer ni preveč ukvarjal z vzroki, je Freud nadalje preučeval in retencijsko teorijo presegel z dognanjem o obrambnem mehanizmu, ki je na delu v nevrozah, kot tudi v vsakem analitičnem delu, ki se z nevrotičnim obolenjem sreča. Vzrok za nastanek histeričnega simptoma je Freud odkril v obrambi pred konfliktnimi predstavami, s čimer je osvetlil mehanizem njenega nastanka z drugačnimi sredstvi, neodvisnimi od teorije retencije in hipnoidnih stanj. Breuerjeva predpostavka »hipnoidnih stanj«, ki povzročajo razcep psihe in s tem nastanek retencijske histerije, ki kliče po sprostitvi vzdraženja, je podobna pastoralni spovedi, »četudi ne prinaša odveze« (Breuer in Freud 2002, 250). Freud je v zadnjem poglavju *O psihoterapiji histerije* poročal, da je na podlagi raziskovanja etiologije nevroz prišel do terapevtske metode, ki ukleščnemu

²⁷ Neprijetne predstave so v glavnem nastopale v zvezi s seksualnostjo: odpor do seksualnosti, zapeljevanje v otroštvu ali pa denimo Druga ženska (primer Dora) (Breuer in Freud 2002; Freud 2005b).

²⁸ Pustil ji je, da je govorila, pri tem pa je bil pozoren na nejasne vzročne povezave v pripovedi (Breuer in Freud 2002, 177).

²⁹ Freud je bil velik ljubitelj arheologije. Svoja odkritja je pogosto primerjal z velikimi arheološkimi odkritji, kot so Troja, Rim, Pompeji itd. (Gay 2006, 171–173). Freud je psihoanalizo apliciral tudi na literarno področje. Njegova študija Jensenove novele *Gradiva* združuje obe omenjeni področji.

afektu omogoča odreagiranje prek govora s pomočjo zdravnikove sugestije ali z uporabo metode asociacij. Do leta 1892 je Freud že začrtal temelje psihoanalitične tehnike: natančno opazovanje, ustrezna interpretacija, proste asociacije – neobremenjene s hipnozo – ter premagovanje odporov (Gay 2006, 73).

Pri tem je seksualnost v *Študijah* že nakazana kot ena izmed večjih komponent histerije, prav tako tudi spoznanje, da bolezen nastane kot obrambna reakcija. S tem se pojavi zastavitev, ki bo obvladovala psihoanalitične zastavitve, tj. vprašanje seksualnosti. Toda razhajanje med Breuerjem in Freudom (2002) se naznačuje s tem, da Breuer seksualnost vidi predvsem kot fiziološki dejavnik, ki ga povzroča sanjarjenje,³⁰ zasedeno z afektom, kot je to denimo v ljubezni, kar celo vzporeja s hipnoidnim stanjem in preobilico afekta pri orgazmu.³¹ S Freudom pa je obramba primarni dejavnik izvora histerije in ne njen nastanek v posebnih stanjih zavesti, kot je trdil Breuer. Hipnoidna histerija v nasprotju z obrambno nevrozo ter vprašanje njene etiologije je mesto prehoda, kjer se je Freudova tehnika postopoma ločila od katarzične, s čimer je kasneje nastopil še Breuerjev umik. Toda ravno hipnoza oziroma katarzična metoda je bila nedvomni pogoj odkritja nezavednega, seksualnost pa postavljena v osišče simptoma.

Ob zaključku *Študij* je Freud (prav tam) že navajal lastne izpeljave, s katerimi je nevrozo mogoče razumeti le s pomočjo temeljite analize. V ospredje postavi osebni odnos do zdravnika, katerega vpliv se zdi pogoj za rešitev problema. S čimer pa je že nakazal obstoj tistega »osebnega« dejavnika, ki je nepogrešljivi del vsakega terapevtskega postopka. Analitik je že del simptoma analizanta, v samem procesu pa plača s svojo osebo, s padcem predpostavljene vednosti in nazadnje s pozicijo nečesa, kar analiza izključi, da bi lahko dala prostor analizantovi želji. Toda kje se ta postopek prične? Razmerje do zdravnika temelji na zaupanju. Če je to moteno, odpove tudi pripravljenost na sodelovanje. »Transfer v odnosu do zdravnika je posledica *napačne*

³⁰ Sanjarjenje oziroma fantaziranje (*Tagträume*) je pri Freudu le nadomestek za otroško igro v odraslosti, obe namreč poganja želja (Freud 2000b, 98–100; Gay 2006, 307). »Histerični simptomi niso nič drugega, kot nezavedne fantazije privedene v prikaz s 'konverzijo'« (Freud 2001, 161).

³¹ Ravno izhajajoč iz sanjarjenj ali romantičnih predstav (ki so v tistem času usklajene z duhom romantike) Freud izpostavi, da se mu zdravljenje histerije zdi podobno ljubezenski noveli. Gl. tekst *Družinski roman nevrotikov* (Freud 2006).

povezave«,³² sklene Freud (Breuer in Freud 2002, 343). Posebej pri ženskah se kaže, da bolnica pogosto postane žrtev prevare. Naloga analize pa je opraviti z odporom tako, da se ta zave ovire, s čimer ob koncu analize takšen nevrotični transfer izgine. Brez pojasnitve ovire bi namesto simptoma stopil nov histerični simptom, kar je seveda glavna pomanjkljivost katarzične metode.

2.4 Spet k Freudu

»A secret is powerful when it is empty.«
(Umberto Eco v Zanganeh 2008)

Povrnimo se še enkrat k vprašanju »osebnega« v psihoanalizi, ki je bilo nakazano na začetku. Freud je svoji prvi popolni analizi histerije opozoril na notranjo zvezo med popisom bolezni in simptomom, pri čemer se mu je zdelo nenavadno, da jih je mogoče brati kot novele (Breuer in Freud 2002, 199).³³ V tej luči je Freudova življenjska zgodba dejansko enako pomembna za razumevanje začetkov psihoanalize, kot je bistvena za razumevanje nastanka histeričnega simptoma. Popolna analiza histerije, te »ojdipske bolezni kot rojstnega mesta psihoanalize« (Bahovec 1987, 526), je bila zares mogoča šele pozneje, ko je bila konstatacija dejstev dovršena skozi teoretsko koncepcijo transferja.

Obdobje po objavi *Študij* je bilo za Freuda nadvse viharo. V tem času je sanjal sanje o Irmini injekciji, vse kar je opazil pri sebi, je vzporedno kontroliral v praksi. Freudova samoanaliza, ki je sestojala pretežno iz analize lastnih sanj, je potekala v času prijateljstva s Fliessom. Od vseh razmerij s pomembnimi drugimi je Freuda morda najbolj zaznamovalo prav to prijateljstvo, saj je od njega paradokсно pričakoval neko vednost. Mannoni (1986, 49) v kontekstu razvoja psihoanalitične tehnike slednje opiše: »Lahko, da je Breuerjeva vednost na področju psihoterapije pomenila za Freuda

³² »Zdaj prisotna želja se je po zaslugi do prisile asociacij, ki je vladala v njeni zavesti, navezala na mojo osebnost; in ta mezaaliansa – ki jo označujem kot napačno povezavo – je izzvala enak afekt, ki je bolnico svoj čas prisilil k temu, da je pregnala to prepovedano željo« (Breuer in Freud 2002, 344).

³³ Primer Elisabeth von R. iz *Študij o histeriji* (Breuer in Freud 2002).

nepogrešljivi prispevek in koristno pripravo, toda Fliessova nevednost ga je privedla do odločilnega koraka«.

Wilhelm Fliess je bil otorinolaringolog iz Berlina, ki ga je Freud preko Breuerja spoznal leta 1887. Tesno prijateljstvo, vsega skupaj je trajalo sedemnajst let (1887–1904), se torej pokriva z začetki psihoanalize. S tem pa so povezana tudi številna spoznanja, ki jih je proizvedel v odnosu do Fliessa in so kasneje svoje mesto našla v teoriji. Freud ga je v rosnih letih psihoanalize štel za njegovega edinega podpornika, zaupnika, v njem je odkril svojega dvojnika, ga idealiziral in mu za edino resno pomanjkljivost pripisal le dejstvo, da je bil Fliess nekadilec (Gay 2006). Kar je Freud proizvedel skozi »kraljevsko pot do nezavednega«, kot ta velja za sanje pod vladavino nezavedne želje, ni nič drugega kakor transferno razmerje, enako tistemu, ki se vzpostavi v analitični situaciji oziroma povsod, kjer je vključena predpostavka neke vednosti. O določenih primerih, ki so še posebej težavni, je govoril tudi Freud v kontekstu treh nemogočih poklicev, tj. boga, učitelja in gospodarja.³⁴ Lacan (2008) je k tem dodal še histeričarko, ki s svojo nemogočo zahtevo izziva ljubezen drugega. Vladati, poučevati, vzbujati željo in analizirati so štiri nemogoče pozicije, ki ustrezajo štirim diskurzom, med katerimi se vsak od njih dotika realnega kot nemožnega.

Kaj pomeni transfer? Ali gre za ljubezen? Če že, ali je to prava ljubezen? Freud (2007; 2013) je potrdil, da je. Toda poznamo različne različne stopnje zaljubljenosti, je dejal mnogo kasneje. Pri čemer transfer lahko variira vse od čutne zaljubljenosti do ekstremnega sovraštva. Prav v tem je njegova paradokсна narava – je hkrati gonilo in odpor – sredi česar se je v odnosu do Fliessa nenazadnje znašel tudi sam, čeprav se tega sprva ni zavedal. Kar je gojil do Fliessa, spominja na to, kar najdemo v kakšnem literarnem motivu dvojnika in se na koncu razkrije v usodnem srečanju s podobnikom, katerega izid ni bil običajen v smislu junakove pogube,³⁵ pač pa rezultat nekega *unheimlich* učinka.

³⁴ Lacan je iz Freudovih treh nemogočih »poklicev« oblikoval shemo štirih diskurzov.

³⁵ Čeprav si je Freud s pomočjo Fliessove bizarne teorije periodičnosti vseskozi računal datum smrti in je v sebi sumil, da mu ta prikriva smrtonosno diagnozo, so ga v tistem obdobju pestile običajne nevrotične težave, ki jih je strogo zaupal le njemu (Gay 2006, 57–59).

Freud je samoprevaro doumel šele skozi »samoanalizo«,³⁶ ki je nastopila leta 1896, kmalu po očetovi smrti. To ga je izredno užalostilo, hkrati pa izbruhnilo v obliki sanj. Dogodek je uporabil kot material, iz katerega je lahko razvijal temelje nove psihološke znanosti.³⁷ Izsledke je objavil v *Interpretaciji sanj* leta 1899, kjer je za vzorčni primer postavil lastne sanje o Irmini injekciji,³⁸ v katerih so strnjeni pomembni dogodki, ki v tej zvezi zadevajo Freudovo neprebujeno željo. V kombinatoriki nezavednega oziroma »v srečanju dveh nezavednih«, kot bo kasneje rekel Lacan, je Fliess Freudovo željo spodbudil že s tem, da je obstajal in Mannoni (1986, 52–57) trdi, da je Freudova samoanaliza, ki je potekala med letoma 1896–1899, iznajdba analize. Konec velikega prijateljstva tako sovпада s tistim, kar se je skozi proces analize dovršilo kot pripoznanje, ki na novo zapiše Freudovo historijo/histerijo.

* * *

Namen tega poglavja je bil torej s pomočjo pripovednega postopka na Freudovem lastnem primeru nakazati strukturno logiko, ki je na delu. Ta je v psihoanalizi zavezana resnici nezavednega, zaradi česar navidezno absurdne sanje ali simptomi postanejo smiselni le ob upoštevanju individualne zgodovine vsakega primera. To je inherentno sami naravi predmeta in ne gre drugače, kot da se pri tem spet sklicujemo na Freuda

³⁶ Primernejši izraz bi bil »samoopazovanje«, za analizo je namreč potreben Drugi, katerega je v Freudovem primeru utelešal Fliess (Gay 2006, 97).

³⁷ Freud si je že ob začetku psihoanalize prizadeval, da bi vzpostavil povezavo med psihologijo in nevrologijo. Spodletel poskus tovrstnega povezovanja je njegov *Projekt za znanstveno psihologijo* [1985]. Da bi psihoanaliza postala znanost, si je prizadeval celo življenje. Psihoanaliza namreč ne bi mogla obstajati kot spekulacija, pač pa je potrebovala neko podlago. Eden izmed takšnih poskusov je *Metapsihologija*, ki izraža željo po nekakšni metateoriji, ki bi psihoanalizi omogočila kredibilnost (Freud 2005a, 303).

³⁸ Sanje datirajo v leto 1895 in so v *Interpretaciji sanj* postavljene kot paradigmatške sanje, ki obeležujejo tako mesto odpora kot zaslepitev. Razkritje skrivnosti je v načinu izpolnitve nezavedne želje skozi popačenje. Da je transfer na analitika prevzel mesto hipnoze in postal sredstvo zdravljenja, je Freud odkril s pomočjo teorije o prenosu želje na ostanke dneva v sanjah, s tem pa je razložil primarni proces, ki v nezavednem deluje po drugačnih zakonitostih, pri čemer je sklepal, da transfer nezavedne želje na analitika omogoča terapijo (Mannoni 1986, 78).

(Breuer in Freud 2002, 199). V nadaljevanju sledijo teoretske iztočnice, ki omogočajo hipnozo pojasniti v luči psihoanalitične koncepcije ljubezni.

Če parafraziramo Tolstojev uvod v roman o neobvladljivi ljubezni, lahko rečemo, da so si vse srečne ljubezni podobne, vsaka nesrečna ljubezen pa je nesrečna po svoje.³⁹ In kolikor bomo v tej bolečini ljubezni iskali krivca, je psihoanaliza vsekakor najbolj radikalna pot k spoznanju tega. Zato se bomo v ljubezni najprej spogledovali s Freudom, okronali pa jo bomo z Lacanom. Vprašanje ljubezni pa tu ni zdaj vprašanje s/z, kot bomo videli, ga vsak avtor zastavlja v luči tega, po čemer se morda sprašujemo tudi sami, kadar si zastavljamo vprašanja o njeni avtentičnosti. Je ljubezen zgolj hipnotizem Drugega fantazme?

Če se na Freudovem kavču srečamo s preizpraševanjem lastne želje, je zmenek z Lacanom še usodnejši, saj je izkušnja ob srečanju z lastnim fantomom prignana do brezna realnega, onkraj katerega ni ničesar. Prav tu pa se nakaže možnost ljubezni, takšne, ki jo uzremo le s primerne distance in se nahaja onkraj imaginarne igre ljubezni in sovraštva. S tem se nakazuje tisti vidik ljubezni, kot realne – tiste ljubezni, ki jo Lacan koncipira v zadnji fazi svojega poučevanja: neka druga ljubezen. »Konec analize je konec neke ljubezni« (Soler 2010, 63). In hkrati začetek druge, ki ni simptomalna, temveč sintomalna (Lacan 2007; Tomšič 2010).

³⁹ Tolstoj (1966, 9) v romanu *Ana Karenina* pričinja: »Vse srečne družine so si podobne, vsaka nesrečna družina pa je nesrečna po svoje«.

3 LJUBEZEN SKOZI PSIHOANALIZO

Ko je Lacan (2008) histerijo dodal kot četrto pozicijo utelešenja nemožnega, je pravzaprav govoril o razsežnosti želje. V histeriji je simptom vezan na telo, je utelešenje nečesa, kar je proizvedlo nezavedno v svoji dimenziji realnega kot nemožnega. Vloga popolne analizantke, ki manifestira telesni simptom in jo poznamo iz Charcotovih demonstracij ali Breuerjeva primera, ji pritiče prav zaradi načina, s katerim iz sebe obenem naredi idealen objekt ljubezni, tako da bere željo Drugega kot svojo lastno.⁴⁰ Od tod tudi njen »telesni« simptom. Vendar pa pri tem naletimo na paradoks: želja histeričarke je, da njena želja ne bi bila zadovoljena. Razcep želje je želji konstitutiven prav zaradi zahtev, ki jih terja življenje v kulturi, o čemer piše tudi Freud v *Nelagodju v kulturi*. Ta pozicija, ki je na delu v jedru same subjektivnosti, proizvaja realne učinke, četudi so subjektova stremjenja pogosto »nerealna« oziroma, kot rečeno, vezana na fantazmatski konstrukt realnosti. V nasprotnem primeru bi se kaj kmalu znašli v koži Aimeé,⁴¹ ki v svojem fantastičnem univerzumu »lebdi visoko nad oblaki«, čeprav se zdi, da se v ljubezni dogaja prav to. Ne srečamo vsak dan tistega, kar je ustvarjeno, da bo dalo podobo želji, pravi Lacan (Barthes 2002, 27).

Četudi je ljubezen torej neko srečanje, ki se zgodi »kakor po naključju« (Lacan 1980b, 75) – pri čemer se Lacan opira na Aristotelov *týche*, tj. srečno ali nesrečno naključje – pa je to kontingenco možno prevesti v nujnost oziroma *automaton* ljubezni. *Týche* je iz registra realnega, Lacan (1980b, 74) jo prevede kot »srečanje z realnim«. Medtem ko je *automaton* iz registra simbolnega, na strani tega, kar je Freud poimenoval »pogoj ljubezni« (Miller 2001, 94). Preplet *týche* in *automaton* pomeni, da »kontingentno srečanje udejanja pogoje, ki so nujni za to, da se subjekt zaljubi« (prav tam). *L'amour*

⁴⁰ Histeričarka je trdna moška seksuacija za maškarado kastracije. Želja je želja Drugega, zato je histerična identifikacija z moškim identifikacija z označevalcem želje – biti falos (Lacan 1994, 214–216).

⁴¹ Lacanova doktorska disertacija je študija primera Aimeé, kjer je obravnaval primer erotomanije, tj. paranoična psihoza (Lacan 1980a). Raziskovanje paranoje je mogoče ravno zato, ker ti bolniki skozi popačitev »razkrivajo prav tisto, kar drugi nevrotiki prikrivajo kot skrivnost« (Freud 2005b, 308). Gre za to, da je užitek nevrotika vezan na Drugega, za razliko od psihotične strukture, ki predstavlja odmik od Drugega. Kar pa ne pomeni, da ga ne išče v Drugem (Lacan 1997). Erotomanija je natanko primer tega.

c'est par hasard – ljubezen je naključje. In kot bi rekel Badiou, ljubezen je zvestoba naključju srečanja (Badiou in Žižek 2010).

Povedali smo že, da je subjekt ($\$$) v razmerju do označevalca. Subjekt govori in je razcepljen med izjavo in izjavljanjem. Kar proizvede na ravni izjavljalne pozicije, postane pomen generiran na ravni izjave (Lacan 1980b, 184). Ali drugače: subjekt je zaprečen, ker obstaja napetost med sistemom jezika in govorico, med strukturo in subjektivacijo. Toda paradoks subjektivacije je v tem, da je subjekt že priključen na jezik,⁴² kajti do njegove vzpostavitve pride le s tem, da se podredi Drugemu, tj. simbolni strukturi. Subjekt vselej obstaja v jeziku, vendar na način transferne iluzije, fantazma pa je v tem, da subjekt predpostavlja, da je »stvar po sebi«, pri čemer se retroaktivnost pomena, ki mu ga je podelil Drugi, vztrajno zanika (Žižek 1988; Lacan 1994). Subjekt torej ni samo v razmerju do označevalca, temveč tudi v razmerju do objekta želje, kar konstruira fantazmo ($\$ \diamond a$). »Nezavedno so učinki govora na subjekt [...] zaradi tega je nezavedno strukturirano kakor govorica« (Lacan 1980b, 196). Subjekt misli, da je v razmerju do zunanje realnosti, ne ve pa, da ga bistveno določa razmerje do realnega, ki je v poznem Lacanovem poučevanju status objekta želje.

Kaj to pomeni? V čem je razlika med realnostjo in realnim? Realno zakriva realnost, ki je strukturirana kakor fikcija, zaradi česar fantazma ni nič manj resnična. Prav ljubezen, ta »resničnostna laž« (Lacan 1980b, 191), subjekt pravzaprav vzpostavi. V tem rojstvu subjekta je ta v svojem nastajanju popolnoma podrejen Drugemu – kot primordialnemu objektu želje (npr. mati). Dualno razmerje med otrokom in materjo je totalno in ekskluzivno, zato postane prototip vseh nadaljnjih razmerij – na tem temelji transfer (Verhaeghe 2002, 44–45). Šele ko vmes poseže jezik, se njun odnos spremeni. Ime-Očeta kot Zakon je metafora, ki vpelje Drugega.⁴³ V tem je funkcija Imena-Očeta, ki kot Zakon vpelje predpostavko Drugega in subjekta loči od fantazmatske spojenosti s svojim objektom želje. »Pravijo, da je jezik most, ki hkrati ustvarja brezno, ki ga premošča, in kar leži pod mostom, je izgubljeno« (Verhaeghe 2002, 49).

⁴² V francoskem in angleškem jeziku etimologija besede subjekt priča o njegovi »podvrženosti«, ta pa je subjekt le po tem, kolikor je podvržen polju Drugega (Lacan 1980b, 248–249). V francoščini beseda »sujet« lahko zastopa: temo raziskovanja, vzrok nečesa, stvar, ali objekt.

⁴³ »Potlačitev obstaja od trenutka, ko otrok spregovori« (Lacan 1985, 47). Skozi očetovsko metaforo je označevalec materine želje nadomeščen z označevalcem Imena-Očeta kot Zakona. S tem nastopi alienacija.

Lacanova (1980b) prva operacija subjektivacije (alienacija) vpelje izvorni razcep, subjekt skozi Drugega postane sebi odtujen, kajti učinek jezika vzpostavi razsežnost želje, katere hrbtna plat je manko biti. To pojasni strukturno nemožnost zadovoljitve želje, ki vedno zahteva »Še!«. Od tod subjekt preide k drugi operaciji (separacija), včasih pa tudi ne. Alienacija je strukturno dejstvo, medtem ko separacija že zahteva neko aktivno dejanje. To je, da se subjekt naredi za objekt želje, kar je na delu v histeriji. V operaciji separacije skuša subjekt skozi ločitev od simbolnega reda svojo bit razumeti kot bit za sebe. Prepoved, ki jo uvede očetov »Ne!« je nujna, kolikor biti subjekt pomeni izbrati svojo norost,⁴⁴ kot pravi nekje Lacan: vsi smo nori. Vsako življenje nosi v sebi norost, saj to ne bi bilo človeško bivanje, če ne bi v sebi nosilo norosti (Lacan 2006a, 144). Šele Ojdipov kompleks v strukturo vpelje tretjega, kar subjektu omogoči prevzem lastne »identitete«, s tem pa tudi inkulturacijo.

Toda, kaj je ta objekt ljubezni, ki histeričarko spravlja ob živce? Pri tem vprašanju je potrebno izpostaviti, da je želja želja Drugega. Zagata ljubezni je povezana z razsežnostjo želje, ki jo lahko artikuliramo le v obliki zahteve po nekem predmetu potrebe: želja je razlika, ki jo dobimo, ko od zahteve odštejemo potrebo (Lacan 1994, 238). »Ljubim te, ker pa v tebi nepojasnljivo ljubim nekaj bolj kot tebe – *objet petit a*, te pohabim«, pravi Lacan (1980b, 349). Ljubezenski objekt razkriva, da je na delu še neka druga razsežnost, ki s svojo destruktivno naravo »skozi vso analizo odnaša subjekt s seboj« (Lacan 1980b, 74). Med željo in gonom obstaja neka temeljna disjunkcija (Miller 1998, 9), ki zadeva objekt: v želji je ta za vselej izgubljen, medtem ko »objekt, ki ustreza gonu, je zadovoljitev kot objekt« (Miller v Fink 1998, 21). V ljubezni torej naletimo na neki konstitutiven antagonizem med ugodjem in užitkom (Miller 1998, 9). Na eni strani imamo verovanje, na drugi pa vednost, o kateri subjekt nič ne ve – vednost nezavednega.

Paradoks je v tem, da fantazma (želja) in gon strukturirata dva načina subjektovega razmerja do ljubezenskega objekta (Miller 1998, 12), posledice za ljubezensko življenje, zlasti v obsesivni nevrozi, pa so v tem: »Kjer ljubijo, nimajo poželenja, kjer imajo poželenje, ne morejo ljubiti« (Freud 2006, 64). Vsa drama ljubezni v obsesivni nevrozi

⁴⁴ Izbira je izsiljena skozi odtujevalni *vel*, katerega Lacan opredeli kot »prikazen« termina svoboda: »Ko se je hlapec znašel pred izbiro svobode ali življenja, se je odločil, da *ni svobode brez življenja*, in njegovo življenje je bilo vselej okrnjeno za svobodo« (1980b, 291).

običajno temelji prav na tem paradoksu. »Kar ni znak ljubezni, je užitek Drugega, užitek Drugega spola in [...] telesa, ki ga simbolizira« (Lacan 1985, 17). Ko pa histeričarka svojo željo vzdržuje kot nezadovoljeno, gre za strategijo glede užitka, s katero zavrača pozicijo, ki jo reducira na instrument, objekt užitka Drugega (Soler 1997, 29; Žižek 2003, 34–35).

Zabloda ljubezni ni toliko na strani gona, pač pa je povezana z željo,⁴⁵ zaradi katere je subjekt prepričan, da je »mogoče dati/najti/dobiti 'tisto'« (Verhaeghe 2002, 75). V tem smislu je ljubezen kulturno legitimna oblika psihoze, vsi namreč poznamo primere, ko se zaljubljenca izolirata od preostalega sveta. Tovrstno ljubezen je Freud (2007) primerjal s hipnozo in množično tvorbo, Lacan (1980b; 1985) pa je v tem »slepilu« prepoznal temeljno naravo funkcije subjekta in pokazal, da ljubezen zakriva tisto, za kar v seksualnosti pravzaprav gre: neobstoj spolnega razmerja.⁴⁶ Kot bomo videli, lahko učinek transferja obkrožimo zgolj v polju narcizma, v zaprečenosti subjekta, iz katerega nastane koncept nezavednega. Kot se glasi francoski neologizem: ljubezen (*l'amour*) ni brez zidov (*le mur*).

3.1 Narcizem

»Ne iskal bi me, ko bi me ne bil že našel.«
(Lacan 1980b, 15)

V teoriji libida, ki temelji na Freudovem spisu *Vpeljava narcizma*, je ljubezen zastopana kot prenos libida na objekt, pri čemer Freud (2012, 50) libido definira kot seksualne gone, ki »se sprva naslonijo na zadovoljitev gonov jaza in se šele nato od njih osamosvojijo«. Nasprotje med libidom jaza (narcistični libido) in objektnim libidom sestoji iz pretvarjanja narcističnega libida v objektnega, ter obratno. Tako se zaljubljenost v histeriji kaže »kot opuščanje lastne osebnosti v prid objektni investicije, njeno nasprotje pa je paranoikova fantazija (ali samozaznava) o propadu sveta« (Freud 2012,

⁴⁵ Subjekt teži k imaginarni (falični) poziciji celosti, nezaprečenosti (S); zaprečen subjekt (S) pa je označen z mankom.

⁴⁶ Pretresi v ljubezenskem življenju so najpogostejši razlog za vstop v analizo.

40), pri čemer je pretvorba objektnega libida v libido Jaza ključna za razrešitev uganke narcističnih nevroz (Freud 1977, 393).

Izbiri objekta, ki bo služila za osnovo ljubezenskega življenja, Freud (2012) utemeljuje s t. i. naslonitvenim (anaklitičnim) tipom,⁴⁷ zaradi katerega je mati prvi seksualni objekt; v nasprotju z narcističnim tipom, ki izbor objekta vrši po lastnem vzoru. Prvega pripiše moškim, drugega ženskam,⁴⁸ čeprav dopušča, da je tudi pri ženskah prisotno seksualno precenjevanje,⁴⁹ kakršnega najdemo pri naslonitvenem tipu, ki ga Freud na podlagi moških konceptov predpostavlja za avtentično obliko ljubezni. Pravi, da »ima človek dva izvorna seksualna objekta: sebe in žensko, ki skrbi zanj; pri tem v vsakem človeku predpostavljamo primarni narcizem, ki lahko prevlada pri njegovi izbiri objekta« (Freud 2012, 50). Človek v skladu z narcističnim tipom lahko ljubi: kar je sam, kar je sam bil, kar bi sam rad bil ali osebo, ki je bila nekoč njegov del; v skladu z naslonitvenim tipom pa: žensko, ki ga hrani ali moškega, ki ga brani, ter vse nadomestne osebe, ki izhajajo iz teh (Freud 2012, 52).⁵⁰

Tvorbo ideala Jaza v omenjenem spisu Freud izpelje preko potlačitve libidinalnih vzgibov, ki nastanejo z zahtevami kulturnega okolja. Potlačitev pripisuje Jazu, ki je »v sebi izoblikoval *ideal*, ob katerem meri svoj dejanski Jaz« (Freud 2012, 56). Narcizem, ki je zdaj premeščen na novo instanco, si Jaz poskuša pridobiti nazaj: »Kar pred sabo projicira kot svoj ideal, je nadomestek za izgubljeni narcizem njegovega otroštva, ko je bil sam svoj lastni ideal« (Freud 2012, 57). Cepitev v samem središču Jaza na njegov »koherentni Jaz in nezavedni potlačeni del, ki je ostal zunaj koherentnega Jaza« (Freud 2007, 307), natanko ustreza Lacanovi formulaciji razcepljenega subjekta in je seveda podlaga za transfer. Freudova temeljitejša raziskava razmerij med tvorbo ideala in sublimacijo pokaže, da je idealizacija proces, ki je podoben mehanizmu sublimacije, vendar s pomembno razliko, ki zadeva gon in njegov objekt. Idealizacija je proces, ki subjekt zaslepi za drugega, pri čemer se večina libida prenese na seksualni objekt.

⁴⁷ Naslonitev velja za odnos seksualnih gonov do gonov Jaza (Freud 2012, 51).

⁴⁸ Freud (2012, 51) govori o čarih žensk in mačk, ki so atraktivne za tiste, ki so se odrekli lastnemu narcizmu, kar utemeljuje z zavidanjem temu absolutnemu samoljubju.

⁴⁹ Ženska perverzija kot struktura ali maškarada. Gl. op. 40.

⁵⁰ Jacques-Alain Miller (2001) je Lacanovo poučevanje o uživanju strnil v šest paradigem užitka.

Medtem ko gre pri sublimaciji za proces, ki gon preusmeri na cilj, odvrnjen od neposredne seksualne zadovoljitve. Zato se sublimacija nanaša na gon, idealizacija pa na objekt, pri čemer tvorba ideala pospešuje potlačitev, sublimacija pa zahtevo izpolnjuje mimo nje. V zvezi s tem vest deluje kot spodbuda za nastanek ideala Jaza,⁵¹ katerega dejavnost je povezana s samoopazovanjem in samokritiko, kar je pogojeno z vplivom staršev in družbe (Freud 2007, 291; 2012, 57–59).

Kaj vprašanje narcizma pomeni v ljubezni? Kar v navezavi na narcizem zadeva samozavest je tako, da pri zaljubljenecu upade, kajti odvisnost od ljubljenega nanj deluje poniževalno: »kdor je zaljubljen, je ponižen« (Freud 2012, 61), narcizem pa lahko nadomesti le s tem, da je ljubljen. Freud (2012, 63) nam o ljubezni še pove, da je njen predmet tisto, »kar poseduje odliko, ki manjka Jazu do ideala«. To pa za primer nevrotika še posebej drži, saj si z razsipavanjem objektivnih investicij nenehno prizadeva povrniti delček narcizma, ker ga je čezmerna potlačitev onеспособila za ljubezen – na način določen z izbiro nedosegljivih idealov (prav tam). V tem nastopi pogoj transferja, kot je v izhodišču nastopil pogoj hipnoze.

3.2 Vednost in transfer

*»Vednost, to je uganka.«
(Lacan 1985, 112)*

Koncept transferja, od katerega v analizi zavisi uspeh vsakega analitikovega vpliva, je Freud (2005b, 105) prvič opredelil in objavil skupaj s famoznim primerom spodletele analize: »So nove izdaje, posnetki vzgibov in fantazij, ki naj bi jih prebudili in naredili zavestne med napredovanjem analize, in to z neko, za njihovo zvrst značilno nadomestitvijo prejšnje osebe z osebo zdravnika«.⁵² Slednje je pripisal v sklepni besedi k primeru Dore in to štiri leta po obravnavi pacientke, ki je sicer potekala v času objave

⁵¹ Funkcijo ideala Jaza kasneje nadomesti nadjaz iz Freudove druge topike. Nadjaz je v konfliktu z Onim (Freud 2012).

⁵² Freud se je odločil, da bo primer vendarle objavil iz poučnih razlogov, saj se mu ni posrečilo pravočasno obvladati transfer. Zato se je Dora maščevala in »udejanjila bistveni del svojih simptomov in fantazij, namesto da bi ga reproducirala v procesu zdravljenja« (Freud 2005b, 108).

Interpretacije sanj. Vsaj tako dolgo je bilo potrebno, da je končno razvozlal, kaj se je zgodilo v primeru Anne O., pred katero je Breuer iz slabe vesti pobegnil, ko je zaslutil delovanje transferja.⁵³

Kako se vzpostavi potek transferja v analizi? Transfer na analitika je lahko ambivalenten, ali pa se postavi na *imago* enega od staršev,⁵⁴ s čimer ta pridobi na avtoriteti, s katero usmerja potek analize – kar je lahko isto. Medtem pa je osrednja naloga analitika, »da pacienta vsakič iztrga iz iluzije, ki obeta nevarnosti, in mu vedno znova predoči, da je to, kar ima za novo realno življenje, le odraz preteklosti« (Freud 2000a, 54). Pozornost na transfer je usmerjena na vzdrževanje prave mere sovražnih ali ljubezenskih vzgibov, saj je pacient le na ta način dovzeten za transference izpričevanja. Transfer je torej ambivalenten. Freud loči med negativnim transferjem, ki je znamenje odpora in se kaže v negativni drži do analitika (Freud 2000a, 52–54).

Obratno temu je pozitiven transfer, ki »obdaja zdravnika z avtoriteto in se preobrazi v vero v njegove besede in pojmovanja [...] Vera pri tem ponavlja lastno zgodovino nastanka; je potomec ljubezni in sprva ni potrebovala argumentov« (Freud 1977, 416). Tako prispemo k temu, čemur pravimo »zdravljenje z vero«, ki pa ni v izključni domeni t. i. religioznih čudežev kakšnega cerkvenega podjetja. Je namreč strukturni učinek subjekta, ki se zanj predpostavlja, da ve.⁵⁵ Izkazalo se je, da ima tovrsten transfer vse poteze Bernheimove sugestibilnosti, in psihoanaliza se je od te oddaljila v postavljanju sugestivnih prepovedi, medtem ko se indirektni rabi sugestije nikoli ni odpovedala, saj je le ta glavno gonilo analitičnega procesa. Razlika med njima je v tem, da hipnoza nekaj prekriva, psihoanaliza pa počne ravno nasprotno: »Prva dela kot kozmetika, druga kot kirurgija« (Freud 1977, 421). Glavni argument v prid analitični tehniki gre na račun raztolmačenja starih konfliktov, uspeh pa je rezultat dolgotrajnega dela premagovanja odporov, ki je tu na strani pacienta.

⁵³ Pacientka je dobila histerični napad abdominalnih krčev, t. i. »fantomska nosečnost« (Mannoni 1986, 36–37). Lacan (1980b, 208–209) pravi, da je simptom »nekaj za nekoga«, ob tem pa v skladu s formulo »človekova želja je želja Drugega«, nosečnost pacientke odčituje kot Breuerjevo željo. Pri transferju gre za željo samega analitika, ki je skupaj z analizantovo željo pogoj analize.

⁵⁴ *Imago* je podoba ali vzor enega od staršev (Freud 2007, 314–315).

⁵⁵ Lacan (2006b, 9) je problematiziral odnos med psihoanalizo, znanostjo in religijo, pri čemer je predvidel, da bo religija zaradi nezadržne produkcije smisla triumfirala nad ostalima dvema.

Povezava med ljubeznijo in vednostjo se nemara na prvi pogled ne zdi tako samoumevna. Morda je prej njen pogoj, kajti vsaka praksa, če naj bo družbeno delujoča, vključuje temeljno nevednost svojih pripadnikov glede teh praks. To, čemur pravimo družbena vez temelji na ljubezni. Iz Freudove teorije množic vemo, da sugestija temelji na erotičnih vezeh, pri čemer manipulativnost in psihologija delujeta kot oblika transferja. Sugestivna avtoriteta temelji na »magični moči besed« (Freud 2007, 269), transfer torej izhaja iz najzgodnejših investicij v objekt, ki so potlačena. Glavna predpostavka analize je, »da se lahko iz njenega izkustva vzpostavi neka vednost o resnici« (Lacan 1985, 76). Ta resnica je na strani vednosti kot neka »vednost, ki se ne ve, vednost, ki se opira le na označevalec kot tak« (Lacan 1985, 79).

Od kod to izhaja? Za začetek velja izpostaviti, da je vsak odnos libidinalen. Nenehno živimo v razmerjih, ki so obeležena s transfernimi ali ljubezenskimi investicijami, četudi tega ne vemo. Ljubezen ima nadvse paradoksalen značaj. Ljubezen do vednosti, kot jo implicira filozofija, je varljiva. Kot je poudaril že Nietzsche, je volja do vednosti sila podobna volji do moči.⁵⁶ Strast do nevednosti,⁵⁷ o kateri je govoril Lacan (1985, 98), je večja od strasti do vednosti. Zakaj? Ker subjekt za svoj užitek že ve vse, kar želi vedeti. Nezavedno pa je posebno stanje »v katerem nekaj hkrati vemo in ne vemo« (Breuer in Freud 2002, 153). To je potlačena vednost, ki se manifestira skozi spodrseljaj, sanje, smeh (Freud) in skozi občutek nesmisla (Lacan). V tem je radikalna odprtost psihoanalize, saj je ta na strani resnice,⁵⁸ čeprav te ni mogoče izreči vse: »V nezavednem obstoji neka vednost, ki pa je nikakor ne smemo dojeti kot vednost, ki bi jo bilo treba dovršiti, skleniti« (Lacan 1980b, 178).

Za ponazoritev (ne)vednosti vzemimo Freudovo obravnavo okultnih dejstev, pri čemer se v analizi izkaže, da gre pri tovrstnih pojavih za »prepričane vernike« (Freud 2003, 44). Psihoanalitična razlaga je na primeru neuresničenih prerokb vedeževalcev

⁵⁶ Gl. tudi Foucault 2011.

⁵⁷ V igri je »dobiček od bolezni« (Freud 2005b, 43), simptom je namreč nadomestna zadovoljitev, kateremu se pacient noče odpovedati, saj svojo moč črpa iz seksualnosti (Freud 1995, 44). Pozni Lacan govori o treh strasteh: ljubezen, sovraštvo in najmogočnejša »strast nevednosti« (Lacan 1985, 98).

⁵⁸ Status resnice je v psihoanalizi sicer posebej tematiziran, kar je posledica Lacanove konceptualizacije realnega.

pokazala,⁵⁹ da se preizpraševalec usode oslanja na svoje upanje. Prerokba je pomen dobila šele v nazaj, njen učinek pa ni v neki določeni vednosti, ki bi bila sporočena po poti indukcije, temveč je tista vednost že-tam, »navzoča v mislih spraševalca« (Freud 2003, 50). Predvsem pa se njen učinek, izjemen vtis, ki ga pusti v subjektu, ujema z željo po prerokovanju in meglenimi prognozami, ki obljublajo izpolnitev nezavedne želje (Freud 2003, 54–55). Ne manjka se takšnih profetov – četudi se njihove prerokbe ne uresničijo, na izpraševalca vseeno pustijo vtis – kajti povpraševanje je še vedno dobra poslovna priložnost, če ne to pa vsaj veljava, ki je takšnim čudodelcem samodejno dodeljena. Danes se zdi, da v tem ni nič nenavadnega, morda je le bizarno, če pomislimo, kakšna pestrost vlada na področju *new age* gibanj. Porast kapitalistične produkcije upov malodane niti ne potrebuje več subjektov. Kapitalistični diskurz, ki deluje sam zase, se je že navezal na ostale diskurze, pri čemer je edino analitični tisti, ki lahko modificira družbeno vez (Lacan 2008). Ob tem se postavlja vprašanje, ali gre v navedenih primerih za upanje, ki se pretvori v prerokbo, za osmislitev, ali pa morda za sugestijo, transfer?

Lacan (1980b) koncept transferja opredeli s funkcijo, ki uravnava način obravnave pacientov, pri čemer način obravnave obvladuje taisti koncept. Analitična situacija realizira transfer, ki je tu proizveden umetno. Kar pa še ne pomeni, da transfer izven nje prav tako ne obvladuje subjekt. Med transferjem v analitični situaciji in izven nje tako rekoč ni razlike. Transferno že učinkuje, Drugi je vselej že tu. Funkcija transferja se odčituje kot »neopredeljena narava čiste biti [...] prvotni položaj nezavednega«, s pomočjo katere »subjekt išče svojo gotovost« (Lacan 1980b, 171), iz česar analitik nikakor ni izvzet, vpleten je »do vratu«.

Kako torej dojeti transfer? Zaradi domnevne dvoumnosti koncepta transferja prihaja do velike zmede, in sicer zato, ker v praksi obstaja več načinov, kako dojeti transfer. Na katerih dvoumnostih torej sloni transfer? Lacanova konceptualizacija transferja za osnovo postavlja neko funkcijo subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve: »SsS je za nas tečaj, od koder se artikulira vse, kar zadeva transfer« (Miller 1983, 73). Ta

⁵⁹ Da bi vedeževalka zares delovala kot »medij«, se poslužuje različnih tehnik odvratanja pozornosti, kar je pogosta tehnika v pripovedovanju vicev in tudi pri hipnozi. Nasprotno temu pa se direktne metode hipnotiziranja poslužujejo različnih tehnik, bodisi materinskega tipa, kot je npr. božanje, bodisi bolj avtoritativnih, kot je srep pogled (Freud 2003, 50; 2007, 304).

funkcija zajema vse tri oblike transferja, ki jih je Freud identificiral s funkcijo ponavljanja, odpora in sugestije, zato kljub tej novosti, ostaja lacanovska rekonceptualizacija strogo freudovska. Še več, funkcija SsS deluje kot »transfenomenalni temelj fenomenov transferja« (Miller 1983, 75).

Kako še dojeti transfer? V transferju gre za »prezentifikacijo subjektive shize, ki se dejansko realizira tu, v sami navzočnosti« (Lacan 1980b, 173). Če smo v uvodu dejali, da je ljubezen model prevare, ki ima možnost, da v diskurzu uspe, je temu tako, ker se v ljubezni naznačuje struktura. Struktura, katere zev je želja, »zev želja Drugega, skušamo zapolniti tako, da se Drugemu sami ponudimo kot objekt njegove želje« (Žižek 1988, 132). »S tem, ko smo prepričali drugega, da on ima to, kar nam manjka in kar nas potemtakem lahko dopolni, smo prepričali sami sebe, da lahko še naprej spregledujemo ravno to, kar nam manjka« (Lacan 1980b, 177). Skratka, prevara ljubezni temelji na tem, »da presek dveh mankov«, manka subjekta in manka Drugega, »zniči sam manko v vzajemnem zapolnjevanju« (Žižek 1988, 133). V tem je paradoks fantazme, njena dvojna funkcija, ki za subjekt deluje kot okvir možnega želenja in hkrati kot obramba pred »neznosno enigmo želje Drugega« (Žižek 1988, 134). Analiza pa meri onkraj fantazme, na prekoračitev nje. Lahko pa se izteče tudi kot identifikacija s simptomom.

Kdo torej v analitični situaciji ve, kaj pomeni »varati se«? Če kdo kaj takega ve, je to prav gotovo analitik: »Razsežnost resnice se spočetka vzpostavi v neki laži, celo skoz neko laž, pri tem pa pravzaprav ne bi mogli reči, da ta laž zamaje resnico, saj se laž kot taka sama postavlja v to razsežnost resnice« (Lacan 1980b, 183). Toda v tem ni iskati subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve. Kar analitik ve je, da »želja prežema in razvema sleherno izjavljanje« (Lacan 1980b, 186). Lacan ve in že Sokrat ve.⁶⁰ Več o tem v naslednjem poglavju.

Obstaja pa še neka druga raven, kako misliti transfer: »*transfer je udejanjenost realnosti nezavednega*« (Lacan 1980b, 196), ta realnost pa je neznosna resnica spolne

⁶⁰ Lacan je Sokrata razglasil za prvega analitika v zgodovini, pri čemer gre Sokratovo izjavo, da se ne spozna na nič drugega kot ljubezen, brati kot razpolaganje z določeno praktično vednostjo. To je večšina (*savoir-faire*) rokovanja s simptomom, ki je v Sokratovem primeru večšina rokovanja s transferjem (Lacan 1985; 1992; Tomšič 2010, 20).

realnosti. Neznosna resnica je vez med spolom in smrtjo (Lacan 1980b, 197), ki jo vpelje označevalec, kot se artikulira v obliki zahteve, katere zadnji preostanek v subjektu je funkcija želje, ki metonimično drsi od objekta k objektu, pri tem pa ga vsakič kolosalno zgreši: »kar subjekt najde, nikoli ni tisto, kar je poganjalo njegovo gibanje iskanja« (Lacan 1980b, 290). Govorjenje o ljubezni je neki užitek in dejansko se v analizi ne počne nič drugega (Lacan 1985, 67).

Od kod tako velik pomen Drugega za subjekt? Subjekt se rojeva skozi Drugega, v Drugem vznikne skozi prvi označevalec kot tisto, »kar zastopa subjekt [...] za neki drugi označevalec« (Lacan 1980b, 262), ker pa se rodi v njem, je razcepljen. Subjekt je dvakrat zaprečen z istim označevalcem, kolikor mu je uspel prehod od odtujevalnega *vel* k želji po gotovosti, da bi izvršil proces ločitve, ki vpelje privilegirani objekt-razlog želje: »S funkcijo *objet a* se subjekt loči, ni več navezan na nihanje biti, v smislu, ki je samo jedro odtujitve« (Lacan 1980b, 342). Unarna poteza, Freudov *enien einzigen Zug*, je mehanizem identifikacije, ki ga Lacan (1980b, 340) postavi v polje želje. Označevalna poteza, preko katere se vzdržuje identifikacija, zvezana s poljem prvotnega narcizma, privede do nekega temeljnega zasuka, ob kateri subjekt postane žrtev perspektivne iluzije (Lacan 1980b, 290–291; Žižek 2003, 52). Privilegirani označevalec, unarni označevalec, prvi označevalec ali, dramatično rečeno, označevalec-gospodar (*signifiant Maître – S₁*) je točka, od koder se vzpostavi subjektovo razmerje do Drugega in hkrati mesto, od koder se čuti ljubljene, ideal Jaza, kot središče subjektovega razmerja do analitika (Lacan 1980b, 341).

Lacan (1980b, 355) je mehanizem prevare v ljubezni pojasnil s tem označevalcem, ki je edini potreben za vpeljavo perspektive. Dvoumnost objekta-razloga želje je v tem, da v simbolnem deluje kot prazno mesto, katerega opora je označevalec brez označenca. V analitični situaciji je »kozmetična operacija« analitika v tem, da ohranja distanco med simbolnimi potezami označevalca, idealom Jaza in jedrom realnega, ki simbolizaciji uhaja, tj. *objet a* (Lacan 1980b, 358). Kako se torej odčituje transfer v analitični situaciji? Transfer, to je preprosto neka zahteva. In hkrati kristalizacija analizantovega simptoma (Miller 2001, 158).

3.3 Subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve

»Tam, kjer tisto govori, tisto uživa in tisto ne ve nič.«
(Lacan 1985, 86)

Vrnimo se sedaj k analitiku, za katerega smo dejali, da nekaj ve. Kaj ve? Celoten zastavek psihoanalitikove vednosti, ali katerekoli vednosti, je v predpostavki. Predpostavljamo, da analitik ali pa Drugi ve. In okoli tega se vrta zaupanje v analizi. Ker sta v transfer, ki je bistveno vezan na željo, vključena tako subjekt kot analitik, gre za to, da analitik nekaj ve o tej želji, katere stožer je. Analitik, kolikor je objekt transferja, ve, da je na mestu subjekta, za katerega se predpostavlja, da ve (Lacan 1980b, 307–310). Želja, »ki se skriva za tem, kar se v pacientovem diskurzu sprva izrazi v obliki zahteve, se pravi, za transferjem« (Lacan 1980b, 312), je želja Drugega, zato ima v analitični situaciji ključno vlogo psihoanalitikova želja.

Lacan transfer konstituira na temeljni dimenziji, na osnovnem dispozitivu zdravljenja (Miller 1983, 87), na funkciji, za katero smo zgoraj dejali, da je transfenomenalni temelj fenomena transferja. Transfer v analizi temelji na neki pogodbi, ki jo je Freud zasnoval kot edino pravilo psihoanalize,⁶¹ katerega maksima je: »popolna iskrenost, za strogo diskretnost« (Freud 2000a, 51). Transfer je proizvod tega »freudovskega postopka« (Miller 1983, 87), ki se v analitični situaciji, realizira »tu in zdaj« (Lacan 1980b, 337), in katerega izhodišče je subjekt, za katerega se predpostavlja, da ve.

Lacan (1980b) v *Štirih temeljnih konceptih psihoanalize* govori, kako se subjekt skozi igro identifikacij ujame v prevaro s tem, da od analitika pričakuje neko vednost, da ve pomen simptoma, da ve, česa si želi. Analitikova želja je ključna za to, kar se v omenjeni situaciji naslavlja na analitično intervencijo, ki je kontradikcija te ljubezenske zahteve. Ta pa se na strani histeriziranega subjekta odčituje kot njegova frustracija. Analitik kroji situacijo z metodo analitičnega reza in šiva. Subjekt predpostavlja, da analitik pozna njegovo skrivnost. Analitik uteleša to subjektovo gotovost, deluje z mesta velikega Drugega – kot opora slehernega verovanja in zaupanja. Pri tem pa se zaveda zasuka v poziciji, ki mu je dodeljena. To seveda ne pomeni, da bo distribuiral skrivnostno

⁶¹ Temeljno pravilo psihoanalitične tehnike.

vednost oziroma predhodno aplicirano vednost, ki je zaradi singularnosti analizantovega primera pač ne more imeti, ampak bo ta zasuk vključil v interpretacijo in intervencijo, ki meri na vzpostavitev subjektovega razmerja do lastnega simptoma. Ne obstaja nekdo drug, ki ve. Tisti, ki v analizi ve, je dejansko analizant. Zato je s strani analitika tudi tisti, ki bo artikuliral to vednost. Temu služi analitikova tišina, ki daje mesto analizantovi resnici. Toda za analizo zadostuje že to, da predpostavimo in verjamemo, da obstaja ta nekdo, »zato lahko VERJAMEM prek drugega, ne morem pa VEDETI prek drugega«, kot pravi Žižek (2003, 160–161).⁶² Kako se torej v analitični situaciji proizvaja vednost?

Subjekt vednost delegira na Drugega. Predpostavka vednosti, to je transfer. Če gre ob koncu analize, nenazadnje pa tudi ob prehodu analize od transfernega k realnemu nezavednemu, za likvidacijo subjekta vednosti in prehod k subjektivemu užitku, gre na začetku analize za transferno predpostavko in za vprašanje analizantove želje. Eliminacija tega pa šele lahko omogoči, da se želja usmeri tja, kjer se ne preigravajo modusi nevroze oziroma toksičnosti analizantovega simptoma. To omogoči šele odprava predpostavljenega subjekta vednosti. To ne pomeni nujno, da gre za odpravo tistega subjekta, ki se zanj predpostavlja, da verjame, kot iz tega izpeljuje Dolar (2006; 2010), je pa ta premestitev strukturna in nujna, izvirna in konstitutivna, zato vednost in verovanje nista simetrični. Vednost je namreč podkategorija verovanja: »verovanje predstavlja pogoj možnosti védenja pa tudi horizont možnega védenja« (Šterk 1998, 19). To pomeni, da se je za pridobitev vednosti, kakršne koli vednosti potrebno zaslepiti: resnica vznikne iz sprevida, skozi dejanje, ki je slepo. Vendar pa na koncu omogoči, da subjekt pride do neke vednosti.

Od kod verovanje? Verovanje je izvirna poteza simbolnega, medtem ko realno ne predpostavlja nobenega verovanja, ne vednosti. Tisto, kar je realno, je užitek. Zato je uživanje tisto najbolj *unheimlich*, »dragocena *agalma*, ki jo ima za neopisljivo enkratno bistvo, ki ga ni moč deliti z drugimi (neverujočimi), je natančno *uživanje*, kot tisto, kar vedno ostaja isto« (Žižek 2003, 72). Koncept *jouissance*. Ta objekt sodi k redu realnega, v analizi ima posebno mesto, izoliramo ga lahko kot analitikovo željo, »ki ostaja neki *x*, v smeri, ki je natančno nasprotna identifikaciji« (Lacan 1980b, 363). Ta neznanka,

⁶² Za obširnejšo obravnavo tega gl. Lacanove *Seminarje X-XIII*.

nedoumljivi *x*, ta hipnotični pogled in zapeljivi glas,⁶³ je privilegirani objekt, ki povzroča željo - *objet a*, zaradi česar v psihoanalizi velja, da je subjektovo razmerje do njegovega objekta paranoično (Miller 1983, 15). Onkraj identifikacije je čista želja, ki se je odpovedala »patološkemu« objektu, nečemu s čimer subjekt ne more shajati, in deluje kot svoj vzrok (Lacan 1980b). Ljubezen onkraj idealov, onkraj fantazmatskega scenarija pomeni, »da sprejmemo začarani krog kroženja okoli praznine objekta, pri čemer se odpovemo mitu, da je užitek nakopičen kje drugje« (Žižek 2003, 34). Subjekt ob koncu nastopi kot bit želje in izoblikuje singularni užitek, singularni odgovor, ki ni več vezan na Drugega. S tem pa onemogoči lastno rekrutacijo s strani diskurzov gospostva (diskurza gospodarja, univerzitetnika, histerika, kapitalizma) in je obenem odmik od sugestije, ki je bila v izvoru metode hipnotizma.

⁶³ Gl. tudi Dolar 2003.

4 SKLEP

Če sklenemo besedilo, se lahko obenem približamo tudi aktualnim zastavkom psihoanalize in vprašanjem hipnoze v sodobnem času. Hipnoza je v postmodernem času ostala pogosta metoda, ki jo uporabljajo tako zdravniki, predvsem porodničarji in psihiatri, samooklicani terapevti, nekatera religiozna gibanja, skratka diskurzivne prakse, ki v 21. stoletju zastopajo diskurze moči. Te metode se niso odpovedale prestižu, ki ga pozicija moči implicira, pač pa ga eksploatirajo v kapitalistične namene.

Prve omembe hipnotične tehnike v slovenskem prostoru je zabeležil tržaški pisatelj Vladimir Bartol (1993), ki je v svojem delu *Zakrinkani trubadur* popisal problematične učinke potujočih hipnotizerjev. Psihoanaliza nasprotno ni vstopila v slovenski prostor, kar morebiti kaže, da gre za prostor, ki bolj potrebuje gospodarja, kakor razklenitev družbene vezi ali subjektivne drže v prid kreaciji in invenciji. Subjekt išče svojo gotovost, pri tem pa ima na razpolago dobrine potrošniške družbe sodobnih ideologij, ki ga obenem zapletajo v različne simptomatske konfiguracije. Lahko bi rekli, da sam trg strukturiranega užitka na subjekta deluje hipnotično, saj mu iz pozicije moči sugerirajo, kako naj se počuti, kaj naj misli, kaj naj naredi, kako naj uživa, kaj naj bo, kako naj želi, kako naj obstaja ...

Na tem mestu ne moremo mimo vprašanj, ki zadevajo aktualno, če ne kar večno, problematiko vsevednežev ali gospodarjev. Če je v času, ko je Lacan sestavljal shemo štirih diskurzov, še obstajal diskurz gospodarja, ki je imel nekaj konsistence, pa je danes težko trditi enako. Prepoznavnost našega časa je nedvomno obeležena s kulturo narcisizma, kot je to ob koncu sedemdesetih let prejšnjega stoletja analiziral že Lasch. Danes pa je še toliko bolj očitno, da živimo v dobi, kjer je neodgovornost nekaj običajnega. Instant terapij pa v tem prav nič ne zaostaja. »Hip, hip! Hipnoza!«

Toda sam Freud se je odpovedal hipnotični tehniki v prid subjekta nezavednega, za katerega vedno nenazadnje gre. Ko je leta 1909 potoval v Ameriko, je pred Kipom svobode izrekel znamenite besede: »Ne zavedajo se, da jim prinašamo kugo« (Lacan 2006a, 336), toda to ni bolezen, temveč orientacija zdravljenja, s katero se subjekt lahko »okuži« in s tem odpre možnost za svojo lastno svobodo.

5 LITERATURA

1. Badiou, Alain in Slavoj Žižek. 2010. *Hvalnica ljubezni*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
2. Bahovec, Eva D. 1987. Za freudovsko epistemologijo: spremna beseda. V *Metapsihološki spisi, Sigmund Freud*, 517–539. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Ff.
3. --- 2007. *Freud, ženska in popotnikova senca: feminizem, psihoanaliza in filozofija*. Ljubljana: Društvo za kulturološke raziskave.
4. Barthes, Roland. 2002. *Fragmenti ljubezenskega diskurza*. Ljubljana: Založba /*cf.
5. Bartol, Vladimir. 1993. *Zakrinkani trubadur: izbrani članki in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.
6. Breuer, Josef in Sigmund Freud. 2002. *Študije o histeriji*. Ljubljana: Delta.
7. Dolar, Mladen. 1994. Strah hodi po Evropi. V *Das Unheimliche*, ur. Mladen Dolar, 71–119. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
8. --- 2003. *O glasu*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
9. --- 2006. *Prozopopeja*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
10. --- 2010. *Oficirji, služkinje in dimnikarji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
11. Fink, Bruce. 1998. Želja in goni. *Problemi* 36 (7–8): 15–30.
12. Foucault, Michel. 2011. *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
13. Freud, Sigmund. 1977. *Predavanja za uvod v psihoanalizo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
14. --- 1994. Das Unheimliche. V *Das Unheimliche*, ur. Mladen Dolar, 5–36. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
15. --- 1995. *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Ff.
16. --- 2000a. *Očrt psihoanalize: (1938)*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

17. --- 2000b. *Spisi o umetnosti*. Ljubljana: Založba /*cf.
18. --- 2001. Histerične fantazije in njihova zveza z biseksualnostjo. *Delta* 7 (1–2): 159–166.
19. --- 2003. Psihoanaliza in telepatija. *Problemi* 41 (2–3): 41–59.
20. --- 2005a. *Spisi o psihoanalitični tehniki*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
21. --- 2005b. *Pet analiz*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo in Studia humanitatis.
22. --- 2006. *Spisi o seksualnosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
23. --- 2007. *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
24. --- 2012. *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
25. --- 2013. *Autobiografija*. Beograd: Neven.
26. Gay, Peter. 2006. *Freud: A Life for Our Time*. New York, London: W. W. Norton & Company.
27. Lacan, Jacques. 1980a. *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*. Pariz: Seuil.
28. --- 1980b. *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
29. --- 1985. *Še*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
30. --- 1991. *The seminar of Jacques Lacan. Book 1, Freud's papers on technique, 1953–1954*. New York, London: W. W. Norton & Company.
31. --- 1992. Transfer. *Problemi* 30 (3): 5–46.
32. --- 1993. *Televizija*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
33. --- 1994. *Spisi*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
34. --- 1997. *The seminar of Jacques Lacan. Book 3, The Psychoses: 1955–1956*. New York, London: W. W. Norton & Company.
35. --- 2006a. *Écrits*. New York, London: W. W. Norton & Company.
36. --- 2006b. Triumf religije. *Problemi* 44 (3–4): 5–20.
37. --- 2007. Sintom. *Problemi* 45 (4–5): 139–162.
38. --- 2008. *Hrbtna stran psihoanalize*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
39. --- 2011. *Je parle aux murs*. Pariz: Seuil.
40. Mannoni, Octave. 1986. *Freud*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

41. Masson, Jeffrey Moussaieff, ur. 1985. *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*. Cambridge: Harvard University Press.
42. Miller, Gérard. 1981. Jedro strukture dominacije (Hipnoza za psihoanalizo). V *Psihoanaliza in kultura*, ur. Rastko Močnik, 301–341. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
43. Miller, Jacques-Alain. 1983. Pet predavanj o Lacanu v Caracasu. V *Gospodstvo, vzgoja, analiza*, ur. Slavoj Žižek, 6–90. Ljubljana: Univerzum.
44. --- 1998. Komentar Lacanovega teksta. *Problemi* 36 (6–7): 9–14.
45. --- 2001. *O nekem drugem Lacanu*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
46. --- 2006. Enigmatized Coitus: A Reading of Borges. *International Lacanian Review* 3 (Autumn). Dostopno prek: <http://www.lacan.com/jamborg.htm> (29. avgust 2016).
47. --- 2016. *Je parle aux murs*. Dostopno prek: <http://www.ecf-echoppe.com/index.php/je-parle-aux-murs-631.html> (29. avgust 2016).
48. Pintar, Judith in Steven J. Lynn. 2008. *Hypnosis: A Brief History*. Chichester: Wiley-Blackwell.
49. Poe, Edgar Allan. 1935. *Zgodbe groze*. Ljubljana: Evalit.
50. Poe Museum. 2014. *Poe Museum's New Exhibit is Mesmerizing*. Dostopno prek: <https://www.poemuseum.org/blog/poe-museums-new-exhibit-is-mesmerizing/> (20. avgust 2016).
51. Resman, Dragica. 1996. Folie à deux. *Medicinski razgledi* 35 (3): 383–396.
52. Soler, Colette. 1997. Histerija in obsesija. *Problemi* 35 (1–2): 5–43.
53. --- 2010. Kakšen konec za analitika? *Filozofski vestnik* 31 (1): 63–73.
54. Šterk, Karmen. 1998. *O težavah z mano: antropologija, lingvistika, psihoanaliza*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
55. Tolstoj, Lev Nikolaevič. 1966. *Ana Karenina*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
56. Tomšič, Samo. 2010. *Druga ljubezen: Lacan in antifilozofija*. Ljubljana: Založba ZRC.
57. Verhaeghe, Paul. 2002. *Ljubezen v času osamljenosti: trije eseji o gonu in želji*. Ljubljana: Orbis.
58. Zanganeh, Lila Azam. 2008. Umberto Eco, The Art of Fiction No. 197. *The Paris*

- Review* 185 (Summer). Dostopno prek:
<http://www.theparisreview.org/interviews/5856/the-art-of-fiction-no-197-umberto-eco> (29. avgust 2016).
59. Žižek, Slavoj. 1988. Graf želje. V *Želja in krivda*, ur. Miran Božovič, 121–140. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
60. --- 2003. *Kuga fantazem*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
61. --- 2006. *How to Read Lacan*. London: Granta Books.
62. --- 2010. *Začeti od začetka*. Ljubljana: Cankarjeva založba.